

TERUGBLIK EN VOORUITBLIK OP DE INTERDISCIPLINE HUMANISTIEK

Toespraak bij de Opening van het Academisch Jaar 2019/20, op vrijdag 30 augustus 2019

Joachim Duyndam

Afgelopen januari vierde de UvH haar dertigste verjaardag, en vandaag, bij de 31e opening van het academisch jaar, wil ik met u terugblikken én vooruitblikken op de humanistiek – die mooie interdisciplinaire wetenschap. Ik heb het over humanistiek in brede zin, dus inclusief alle huidige en toekomstige opleidingen aan de Universiteit voor Humanistiek.

In de eerste jaren van de humanistiek, eigenlijk tot aan de komst van Gerty Lensvelt, begin 2009, werd deze nieuwe menswetenschap vooral in filosofische zin ontwikkeld. Ik zeg daar wel bij: filosofie werd toen héél ruim opgevat. Alle mogelijke prachtige ideeën over de mens en de samenleving, de maatschappij en de politiek, maar ook het binnenmenselijke en de emoties – zeg maar ‘de ziel’ – buitelden over elkaar heen, zonder al te veel aandacht voor empirische onderbouwing. Ook met de geschiedenis van al die ideeën werd nogal losjes omgesprongen. De voorgangers van Gerty, onze toenmalige hoogleraren wetenschapstheorie en methodologie waren eigenlijk vooral theoretisch georiënteerd: zij doceerden wel over empirisch kwalitatief onderzoek, maar zonder zich zélf aan de praktijk daarvan te bezondigen. Dat veranderde allemaal met de komst van Gerty.

Gerty, die zoals bekend een kenner is van haar klassieken, heeft zonder twijfel het adagium van de achttiende-eeuwse Verlichtingsfilosoof Kant in gedachten gehad. Kant huldigt de opvatting dat het denken van de filosofie zonder empirische inhoud leeg is, maar dat empirisch onderzoek zonder filosofisch denken blind is. Gerty focuste vooral op het eerste deel van Kants adagium. In de context van de UvH in 2009, nu tien jaar geleden, heeft Gerty het empirische onderzoek een broodnodige *boost* gegeven. Toen Gerty rector werd, werd deze nadruk op empirisch onderzoek ook meer en meer in het personeelsbestand, de academische staf, zichtbaar. Er kwamen meer empirici bij, en mede door natuurlijk verloop werd het aandeel filosofen en historici relatief kleiner. Uiteraard heeft deze ontwikkeling ook weerslag gehad op de filosofie, en op de doorgaans ook als niet-empirisch beschouwde geschiedwetenschap aan de UvH. De filosofie werd filosofischer, en de geschiedenis werd historischer. Filosofie werd minder een hoop losse ideeën, maar werd meer systematisch doordacht en op verbanden gericht, zowel kritisch als ruimte scheppend.

Hoe moeten we deze omwikkeling nu waarderen? En welke kant moet het uit met de humanistiek? Uitgangspunt is dat de humanistiek interdisciplinair beoogt te zijn. Interdisciplinair zegt meer dan multidisciplinair. Multidisciplinair zegt alleen maar heel chic ‘en’, en ‘en’ is, tenzij het wordt uitgelegd, het meest nietszeggende woordje van onze taal. *Interdisciplinair* is al een uitleg van dat woordje ‘en’. Het zegt dat de verschillende disciplines op elkaar betrokken worden. Maar hoe dan? Ik zal deze vraag beantwoorden, niet vanuit een overkoepelend helikopter-perspectief óver de disciplines, maar vanuit de filosofie.

Filosofie is één van de constituerende disciplines van de interdiscipline humanistiek. Maar door haar kritische gerichtheid op grondslagen en uitgangspunten enerzijds, en door haar primaire onderzoek van mogelijkheden boven feitelijkheden anderzijds heeft de filosofie wel een bijzondere positie ten opzichte van de andere constituerende disciplines van de humanistiek.

Men kan gerust zeggen dat de filosofie een voortrekkersrol heeft in de ontwikkeling van deze nieuwe menswetenschap. Dit kan worden geïllustreerd aan de hand van de missie van de UvH.

Deze missie, die zowel een wetenschappelijk als een maatschappelijk doel heeft, luidt: “het vanuit humanistische kernwaarden realiseren van kwalitatief hoogstaand wetenschappelijk onderzoek en onderwijs, en daardoor bijdragen aan het bevorderen van een waardig en zinvol leven voor iedereen in een rechtvaardige en zorgzame samenleving.”¹ Een dergelijke missie roept onmiddellijk de filosofische vraag op hoe zoiets mogelijk is: een *waardig* en *zinvol* leven voor *iedereen* in een *rechtvaardige* en *zorgzame* samenleving. Door de moreel-normatieve lading van de hier gecursiveerde termen roept zij bovendien, evenzeer onmiddellijk, ethische vragen op naar de morele rechtvaardiging van de doelen die de humanistiek zich stelt. Deze filosofische en ethische vragen behoren primair tot de taken van de filosofie in de humanistiek. Als voortrekker onder de constituerende disciplines verkent de filosofie de morele, hermeneutische, ontologische en epistemologische ruimte waarin de humanistiek zich kan bewegen en zich ontwikkelt.

In deze ruimte komt de humanistiek ook als empirische wetenschap tot bloei. Idealiter beïnvloeden de filosofie (alook de geschiedwetenschap) en de empirische sociale wetenschappen elkaar gunstig, vullen zij elkaar aan en versterken zij elkaar. En maken zij samen het adagium van Kant waar. Als het in de interdiscipline humanistiek lukt om filosofisch (en historisch) onderzoek te verbinden met empirisch onderzoek, dan worden deze beide wetenschappelijke valkuilen (leegte en blindheid) vermeden, en wordt er echte interdisciplinaire kennis gerealiseerd, zoals de missie wil. Ik zal deze kennis illustreren aan de hand van twee voorbeelden van interdisciplinaire onderzoeksvragen: naar autonomie, en naar empathie.

Als eerste noem ik de kwestie van de autonomie. Aanleiding is de hedendaagse spraakverwarring over deze als waarde bestempelde notie. In politieke vertogen, in zorgpraktijken, in ethische discussies – om slechts enkele contexten te noemen – wordt met dit begrip driftig geschermd. In de hedendaagse geïndividualiseerde westerse cultuur wordt onder autonomie veelal zoiets als (het recht op) individuele zelfbeschikking verstaan. Voor een filosofische interpretatie ga ik allereerst terug naar de wijsgerige bron van autonomie: de al eerder genoemde Kant. Hoe ontwikkelt hij autonomie in relatie tot heteronomie? Daar blijkt autonomie geenszins naar individuele willekeur te verwijzen, maar naar de wilsvrije keuze het eigen handelen in overeenstemming te brengen met onvoorwaardelijke morele imperatieven, dan wel met voorwaardelijke geluksprincipes. Deze laatste zijn volgens Kant heteronoom. De ethiek van Kant gaat niet zozeer over de vraag wat goed is, maar over de vraag *hoe je kunt weten wat goed is*. Autonomie staat hier voor het vermogen van ieder redelijk wezen om zelf in te zien wat goed is, op gezag van de rede, in plaats van je te verlaten op het (destijds dominante) heteronome gezag van kerk, staat, of traditie. Een actuele interpretatie van autonomie, die daarvoor eerst teruggaat naar de bron, vraagt zich af wat vandaag de gezaghebbende heteronomieën zijn waartegen de autonomie moet worden verdedigd.² In mijn opvatting zijn dat in onze neoliberale cultuur vooral de media en de markten, die ons respectievelijk vertellen wat goed is om te zijn en te doen, en die onze mogelijkheden als keuzevrije consumenten bepalen. Ik sla voor dit praatje een heleboel stappen over als ik concludeer dat mijn filosofische inter-

¹ Zie www.uvh.nl

² Joachim Duyndam, Kant revisited. Autonomie bij de bron en bij ons. In: Esther Wit e.a. (red.), *De autonome mens. Nieuwe visies op gemeenschappelijkheid*. Amsterdam: Boom-SUN, 2007, p. 17-30.

pretatie leidt tot het (uiteraard altijd voorlopige) inzicht dat autonomie mogelijk is als weerbaar (*resilient*, veerkrachtig) antwoord op de druk van een voorafgaande heersende heteronomie. Vanuit het perspectief van zo'n filosofische interpretatie kan deze conclusie als hypothese gelden voor allerlei belangrijk empirisch (psychologisch, sociaalwetenschappelijk, pedagogisch) onderzoek naar diverse vormen, realisaties, kansen, bedreigingen, processen, enzovoort, van autonomie.

Een tweede voorbeeld van interdisciplinariteit is het humanistiek onderzoek naar empathie of compassie – voor de gelegenheid van dit praatje neem ik deze beide even samen. Aanleiding is de huidige overschatting en overwaardering van beide. Zo verklaart bijvoorbeeld de theologe Karen Armstrong dat compassie de kern is van *alle* moralen en *alle* religies.³ Van empathie worden tal van wonderen verwacht, lopend van genezingen in de zorg, via begrip en samenwerking in organisaties tot aan de wereldvrede in de politiek – wat mede blijkt uit de grote stroom bestsellers en zelfhulpboeken over empathie.⁴ Filosofisch begint het met de vraag hoe empathie überhaupt mogelijk is – hoe kan ik mij in een ander inleven? – en welke mens- en wereldbeelden daarbij zijn verondersteld. Vandaaruit kan de waarde van zoiets als inlevingsvermogen worden geïnterpreteerd, zowel positief als negatief. Bij dit laatste kan men denken aan het misbruik dat kan worden gemaakt van het kennen van de ander, of aan de vernederende aspecten van compassie. Empirisch zijn van hieruit bijvoorbeeld de verbanden tussen empathische vermogens en de werking van spiegelneuronen interessant, alsook de relaties tussen het delen van emoties en mediahypes, massahysterie en populisme.

Terug naar het adagium van Kant dat het denken van de filosofie zonder empirische inhoud leeg blijft, maar dat empirisch onderzoek zonder filosofisch denken blind is. Dank je wel en alsjeblieft. Dank je wel, Gerty, dat jij de humanistiek haar empirische inhoud hebt teruggegeven, dat je haar hebt behoed voor de valkuil van de leegte. En alsjeblieft, Joke, laten we er samen voor zorgen dat we in de toekomst die andere wetenschappelijke valkuil, die van de blindheid, weten te vermijden. Daarvoor is de kritische en verbindende, 'interdisciplinerende' samenwerking met de filosofie nodig, nee, noodzakelijk.

Ik heb gezegd

³ Karen Armstrong, *Twelve Steps to a Compassionate Life*. London: Bodley Head, 2011; Idem, *Compassie*. Amsterdam: De Bezige Bij, 2017.

⁴ Een willekeurige greep uit de hedendaagse populaire literatuur: Geert Vanaerschot e.a., *Empathie: het geheime wapen van psychiaters en psychotherapeuten*; Cyndi Dale, *De kracht van empathie: je gevoel als spirituele gave*; Paula van Cuilenburg, *Empathie loont!*; Frans de Waal, *Een tijd voor empathie: wat de natuur ons leert over een betere samenleving*; maar ook, als tegengeluid: Paul Bloom, *Against Empathy: the Case for Rational Compassion*; Ignaas Devisch, *Het empathisch teveel*.